

Набока О.В.

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ У ПРОЦЕСІ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ПРОМИСЛОВОСТІ ЛУГАНЩИНИ У 40–50-Х РР. XX СТ.

Стаття присвячена дослідженню ролі німецьких військовополонених у процесі післявоєнної відбудови промисловості Луганщини у 40–50-х роках XX ст. Автор акцентує увагу на особливостях використання праці військовополонених у відновленні індустріального потенціалу регіону, що зазнав значних руйнувань під час Другої світової війни. У центрі уваги – відбудова стратегічно важливих підприємств хімічної галузі, зокрема Лисичанського содового заводу, Лисичанського хімкомбінату, Северодонецької ДРЕС, а також будівництво житлових і соціальних об'єктів. Висвітлюється подвійний характер використання військовополонених: з одного боку, як некваліфікованої робочої сили для найважчих і низькооплачуваних робіт у суворих умовах перебування в таборах; з іншого – як залучених спеціалістів до високотехнологічних сфер, включаючи окремі аспекти радянського ядерного проекту.

У статті показано, що залучення військовополонених мало вирішальне значення для прискорення темпів відбудови промисловості регіону, адже місцевих трудових ресурсів не вистачало. Водночас автор наголошує на репресивному характері радянської системи використання примусової праці, яка поєднувала офіційні гарантії мінімального забезпечення з реальними труднощами повсякденного існування полонених – поганим харчуванням, перевантаженням, високим рівнем смертності. Особлива увага приділена питанню залучення німецьких учених та інженерів, частина яких була включена до робіт у сфері хімічних і ядерних технологій, що свідчить про прагматичний підхід радянської влади.

Зроблено висновки, що праця військовополонених стала одним із ключових чинників відновлення індустріального потенціалу Луганщини та водночас важливим, але суперечливим явищем у соціально-економічній історії України повоєнного періоду. Їхній внесок дозволив у короткі строки відновити роботу великих підприємств і закласти основу для подальшої індустріалізації регіону.

Ключові слова: німецькі військовополонені, підприємство, повоєнна відбудова, промисловість, Луганська область.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток української держави, серед іншого, характеризується суспільним та науковим переосмисленням тих чи інших періодів її історичного розвитку. Особливо це стосується радянського періоду, трактування якого у історичній літературі сповнене ідеологічними міфами, які мали формувати уявлення про «переваги» соціалістичного шляху розвитку. Це, зокрема, стосується і історіографії післявоєнної відбудови промисловості у 40–50-х рр. XX ст. як в Україні в цілому, так і у її окремих господарчих регіонах. Зокрема, подальшого вивчення, на наш погляд, потребує вивчення ролі німецьких військовополонених у процесі відтворення індустріального потенціалу тодішньої Луганської/Ворошиловградської області у період,

який досліджується, оскільки ця тема досить слабо відображена у українській історіографії.

Ця тема вважається особливо злободенною, враховуючи той факт, що економічні «досягнення» післявоєнної епохи сьогодні є об'єктом ідеологічних маніпуляцій з боку Росії, зокрема у обґрунтуванні своїх територіальних претензій на нині окуповану нею Луганську область. Відповідно, завданням української історичної науки є розвінчання міфів та упереджень, послідовно доводячи, що післявоєнна відбудова УРСР була складним явищем, що не базувалася лише на «мудрому» керівництві сталінського режиму.

Отже, тема статті є актуальною та злободенною в умовах інформаційного протистояння із путінським режимом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відзначимо, що ця тема більш менш вивчалася переважно луганськими краєзнавцями. Зокрема, її ключові аспекти висвітлювалися у низці науково-популярних статей регіональним істориком міста Сіверськодонецьк Сергієм Каленюком. Згодом, його висновки та результати досліджень були покладені в основу власних досліджень, які були також висвітлені у низці інтерв'ю та науково-популярних статей краєзнавчого характеру [2].

Разом із тим, участь військових полонених у загальноукраїнських масштабах досить плідно вивчалася такими українськими науковцями істориками як: І. Ветров [1], М. Лобода [3], О. Потильчак [6], В. Сергійчук [6] та ін.

У цілому ж наявна історіографічна база, попри наявність «білих плям», достатня для комплексного висвітлення теми, яка досліджується.

Метою статті є комплексне відображення значення німецьких військовополонених у процесі післявоєнної відбудови промисловості Луганщини у 40–50-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Друга світова війна (1939–1945) залишила по собі не лише величезні людські втрати, а й істотне руйнування промислової інфраструктури України, зокрема, її східних областей. Луганщина, як важливий промисловий регіон де велися активні військові дії, зазнала значних збитків: багато підприємств були зруйновані або виведені з ладу, обладнання демонтоване та евакуйоване у східні райони СРСР.

За різними підрахунками, на території тодішньої Ворошиловградської області було зруйновано або серйозно пошкоджено понад 60–80% виробничих потужностей.

Найбільше постраждали підприємства важкої та хімічної промисловості: Лисичанський содовий завод, Лисичанський хімкомбінат, «Донсода», Алчевський металургійний завод, численні шахти. Значна частина обладнання була вивезена окупантами до Німеччини або евакуйована радянською владою в тил.

Значними були пошкодження енергетичної інфраструктури. Так, Сєвєродонецька ДРЕС та інші електростанції були виведені з ладу, що спричинило енергетичний дефіцит. Також було зруйновано значну частину залізничних колій, вокзалів, мостів і доріг, що ускладнювало постачання сировини й продукції. Розгромлено систему комунального господарства, склади, житловий фонд робітників. Сотні тисяч мешканців регіону загинули або були евакуйовані; частина населення залишилася без житла та роботи.

Особливий дефіцит кваліфікованих кадрів у промисловості вимусив радянську владу масово залучати військовополонених та переселенців.

Таким чином, Луганщина після 1945 р. являла собою край із глибоко зруйнованою індустрією та інфраструктурою. Її економічні втрати були одними з найвищих в Україні, а відбудова вимагала залучення колосальних ресурсів – від праці військовополонених і спецконтингентів до централізованих інвестицій СРСР.

Проблема індустріальної відбудови була однією з ключових у процесі загального відновлення господарчого потенціалу УРСР у 40–50-х рр. XX ст.

Одним із факторів економічної відбудови Луганської області стало використання праці німецьких військовополонених, яких масово залучали до відновлення підприємств, зокрема у сфері хімічної промисловості. Дослідження цього питання дозволяє глибше зрозуміти механізми післявоєнного відновлення регіону та роль примусової праці у цьому процесі. Відзначимо, що ця тема досить слабо відображена у українській історіографії.

Отже, комплексне висвітлення значення німецьких військовополонених у процесі промислової відбудови Луганського краю у досліджуваній період є вельми актуальним завданням.

Після остаточного визволення Донбасу протягом 1943 р. радянське керівництво визначило відбудову промислових об'єктів Луганщини як одне з першочергових завдань. Регіон мав значний потенціал у галузі важкої та хімічної промисловості, що забезпечувала потреби вуглевидобувної галузі і металургії. У той же час руйнація виробничих потужностей досягала 60–80%, що унеможливило швидкий запуск заводів лише за рахунок місцевих трудових ресурсів. Місцева промисловість потребувала залучення значно більшої кількості кваліфікованих робітників, джерелом яких стали табори німецьких полонених.

Відзначимо, що після закінчення війни у СРСР перебувало близько 2,4 млн німецьких військовополонених. Значну частину їх було розподілено між промисловими регіонами України, включаючи Луганську область. Радянська влада розглядала їх працю як форму репарацій, спрямованих на компенсацію завданих війною збитків [3, с. 71].

На території Луганщини військовополонені концентрувалися у спеціальних таборах при промислових об'єктах (наприклад, у Ворошиловграді, Алчевську, Лисичанську). Значна їх кількість працювала на відбудові та запуску підприємств хімічної промисловості – зокрема,

Лисичанського содового заводу, підприємств з виробництва мінеральних добрив, будівництві допоміжної інфраструктури. Учасні німецьких військовополонених у відновленні центру хімічної промисловості – Лісхімстрою (згодом – Сіверський Донецьк) присвячені, серед іншого, наукові розвідки відомого луганського краєзнавця С. Каленюка [2]. Початок активної фази відновлення хімічної галузі містечка приходить на 1947 р., коли пленум ЦК ВКП(б) ухвалив постанову щодо прискорення спорудження Лисичанського хімічного комбінату. Внаслідок цього навесні того року до Лісхімстрою прибуло понад п'ять тисяч осіб, значну частину яких становила радянська молодь. Проте, навіть цих трудових ресурсів не вистачало на будівництво гігантського підприємства загальнорадянського значення [2]. Тому, у травні 1947 р. було прийнято рішення залучити до будівництва підприємства німецьких військовополонених. Це завдання було покладено на МВС, яке у той час відповідало за утримання та розподілення німецьких військовополонених.

Як відзначав С. Каленюк, німці використовувалися переважно як некваліфікована робоча сила. «Якщо йти від парку по вулиці Першотравневій до Енергетиків, то справа стояли будинки, а зліва була огорожа зони, у якій працювали військовополонені – німці і угорці. Зона була обнесена колючим дротом у два ряди, висотою п'ять метрів, з вишками для охоронців. З обох сторін від воріт – вишки з автоматниками. У зоні кипіла робота, екскаватор рив землю під фундаменти будинків, машини підвозили цеглу і цемент, в'язні розносили та розвозили на дерев'яних ношах і тачках усе це по котловану» [2], – писав краєзнавець. Він відзначав, що військовополонених активно залучали до будівництва адміністративних будівель всередині міста. За його словами, уся «стара» частина Северодонецька, від Першотравневої до Донецької, забудовувалася військовополоненими «німцями» і нашими «зеками» [2].

Починаючи ще з 1943 р., військовополонених активно залучали до відбудовчих та будівельних робіт. Так, у 1944 р. близько півтори тисячі осіб працювали на реконструкції Северодонецької ДРЕС. У травні 1945-го р. на відновлення провідного хімічного підприємства «Донсода» було спрямовано приблизно 1800 німців – військовополонених, мобілізованих та заарештованих. Загалом же лише за лінією Наркомвугілля в цей період до Донбасу було відправлено понад 82 тисячі осіб [2].

Їх умови проживання були суворими: бараки з мінімальними побутовими зручностями, недостатнє харчування, обмеження у пересуванні.

Водночас, згідно з радянськими нормативними актами, військовополонені отримували мінімальну оплату праці, мали доступ до медичної допомоги, а за сумлінну роботу могли розраховувати на скорочення терміну перебування в таборі. Проте на практиці нерідко спостерігалися перевантаження, погане забезпечення, високий рівень захворюваності та смертності.

Разом із тим були і високотехнологічні галузі, до роботи у яких залучали провідних німецьких фахівців та вчених. Зокрема, є версія, що саме у Лісхімбуді (Сіверськонецьку) реалізовувалася частина т. зв. «радянського ядерного проекту».

Ця проблематика, серед інших досліджувалася нами. Результати цих розвідок були опубліковані у вигляді серії науково-популярних інтерв'ю [5].

Як відомо, першою державою, яка спромоглася створити атомну зброю, стали США. У 1944 р. Вашингтоном було реалізовано масштабний «Мангеттенський проект», під керівництвом американського фізика Роберта Опенгеймера. Його результатом стали успішні випробування ядерної бомби й її подальше застосування проти японських міст Хіросіми та Нагасакі у 1945 р.

Після завершення Другої світової війни Радянський Союз значно активізував власну ядерну програму, вступивши в змагання озброєнь зі США. І американська, і радянська сторона намагалися максимально використати потенціал вчених Німеччини, адже за часів Третього рейху там існувала потужна науково-дослідна школа з ядерних досліджень.

Серед тих, хто був залучений до роботи в німецькому атомному проекті, був і Карл-Германн Гейб. Восени 1946 р. органи НКВС, що курували радянський атомний проект, здійснили спеціальну операцію під назвою «Осоавіахім». У її ході було вивезено з радянської зони окупації в Німеччині та зі Східного Берліна понад 2200 спеціалістів разом із членами їхніх родин (загалом більше ніж 6000 осіб). Головною метою цих дій було забезпечення роботи над отриманням важкої води, яка є ключовим елементом у проведенні ядерних реакцій [4].

Серед тих, кого таким чином депортували до СРСР був і Карл-Германн Гейб. Його, та інших німецьких вчених ядерників поселили в підмосковному селищі Бабушкіно. Там діяв засекречений науково-дослідний інститут, де науковці продовжив свою працю, розпочату ще у Берліні.

Пізніше до СРСР доставили вже цілу групу з шістдесяти німецьких хіміків, серед яких було чотирнадцять докторів наук. Спочатку їхня діяльність була зосереджена в Москві, зокрема на дослідженнях, пов'язаних із виробництвом важкої води.

Згодом цей напрям радянського ядерного проекту перенесли до Лісхімбуду. Для запрошених спеціалістів спорудили житлові будинки «фінського» типу, частина з них збереглися донині. У місті діяв магазин спеціалізований магазин «Космос», де науковці мали можливість харчуватися, а їхні діти навчалися в окремій школі з вивченням української та російської мов [4].

У другій половині 40-х рр. основні роботи у межах цього проекту були завершені. Частину німецьких спеціалістів, підписавши зобов'язання про нерозголошення, відправили назад до Німецької Демократичної Республіки, де вони вже перебували під наглядом місцевих спецслужб. Натомість керівники групи – Пауль Герольд і Карл Гейб – до Німеччини так і не повернулися. Тривалий час їхня подальша доля залишалася невідомою. Лише у 90-х рр., з'ясувалося, що наприкінці 40-х – на початку 50-х їх звинуватили у шпигунстві, після чого репресували. Обидва померли за загадкових і доволі несподіваних обставин. Існує також припущення, що смерть Гейба могла настати внаслідок серцевого нападу. Ці події й досі залишаються не до кінця з'ясованими, що відображає специфіку діяльності радянських органів НКВС у той період [4].

У цілому ж активне залучення німецьких військовополонених стало важливим фактором відновлення хімічної галузі Луганщини. Серед іншого, вони брали участь у відбудові Лисичанського содового заводу, який було частково зруйновано в роки війни; спорудженні нових виробничих корпусів на підприємствах із випуску хімічної сировини; відновленні комунікацій, складів, транспортних шляхів; будівництві житла для робітників і службовців підприємств [1, с. 386].

Таким чином, їхня праця сприяла не лише відновленню зруйнованих виробничих об'єктів, а й формуванню нової інфраструктури, що заклала основу для подальшого розвитку хімічної промисловості регіону у 1950–1960-х рр.

На початку 50-х рр. кількість німецьких військовополонених у СРСР поступово зменшувалася. Частина з них була репатрійована до Німеччини, інші залишилися у складі трудових контингентів радянських підприємств як вільнонаймані робітники. До середини 1950-х рр.

потреба у використанні праці військовополонених у Луганській області практично відпала, оскільки до процесу відбудови було залучено місцеве населення та евакуйованих робітників, що повернулися з тилкових районів.

Висновки. Дослідження ролі німецьких військовополонених у процесі відбудови хімічної промисловості Луганщини у 40–50-х рр. XX ст. дозволяє комплексно оцінити не лише масштаби руйнувань, спричинених війною, але й специфіку методів відновлення промисловості, які застосовувала радянська влада. Праця військовополонених стала одним із ключових інструментів у відновленні промислового потенціалу регіону. Їхній внесок проявився у відбудові стратегічно важливих об'єктів – Лисичанського содового заводу, Лисичанського хімкомбінату, Северодонецької ДРЕС, а також у спорудженні житлових масивів та інфраструктурних об'єктів, що забезпечили основу для подальшої індустріалізації регіону.

Залучення військовополонених мало подвійний характер. З одного боку, вони використовувалися як некваліфікована робоча сила, що виконувала найважчі будівельні роботи в умовах суворого режиму, нестачі харчування та низького рівня побутового забезпечення.

З іншого боку, частина німецьких інженерів і науковців була залучена до високотехнологічних сфер, включно з реалізацією радянського ядерного проекту. Це свідчить про прагматичний підхід радянського керівництва, яке розглядало військовополонених не лише як засіб репарацій, але й як джерело важливих знань і навичок.

Попри офіційні гарантії мінімальної оплати праці, медичного обслуговування та можливості скорочення термінів перебування за сумлінну роботу, реальні умови життя і праці військовополонених залишалися важкими. Високий рівень захворюваності, випадки смертності, обмеження свободи пересування та фактична примусовість праці підкреслюють репресивний характер радянської системи використання цих трудових ресурсів.

Разом із тим, неможливо заперечити значення праці військовополонених у швидкому відновленні індустріального потенціалу Луганщини. Вони стали тимчасовим, але критично важливим фактором, що забезпечив стабілізацію промислового виробництва у післявоєнний період. Вже з початку 50-х рр., у зв'язку зі скороченням контингентів полонених і поступовим поверненням місцевих кадрів, їх роль зменшилася, проте

залишений ними матеріальний і навіть науковий «слід» у розвитку регіону є очевидним.

Таким чином, праця німецьких військовополонених у Луганській області стала важливим і водночас суперечливим явищем. Вона сприяла відбудові зруйнованої економіки та розвитку нових галузей промисловості, але водночас відображала

жорсткість радянської системи та складні гуманітарні аспекти післявоєнної історії. Вивчення цього феномену дозволяє не лише глибше зрозуміти процеси відновлення Донбасу, але й по-новому оцінити місце примусової праці у ширшому контексті соціально-економічної історії України другої половини ХХ ст.

Список літератури:

1. Ветров І. Особливості використання праці зарубіжних військовополонених та інтернованих на відбудові важкої індустрії України у середині 40-х років. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. С. 386–401.
2. Каленюк С. Невідомі будівельники Лисхімстрою. *Севєродонецькі діалоги*. URL: <https://sd.ua/news/12390>
3. Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). К. : Інститут історії України, 2012. 192 с.
4. Набока О. Севєродонецькі «оппенгеймери»: чи створили нацисти ядерну зброю на Луганщині? *Севєродонецькі діалоги*. URL: <https://sd.ua/news/23614>
5. Набока О. Як німецькі вчені робили ядерну бомбу для Сталіна. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fingsbS23Ag&t=19s>
6. Потильчак О. В. Використання німецьких військовополонених на підприємствах вугільної та металургійної промисловості України (1944–1945 рр.). *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей*. Вип. 7. У 2 ч. Ч. 2. К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 185.
7. Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР. К. : ТОВ «Українська Видавнича Спілка», 2001. С. 92–98.

Naboka O.V. GERMAN PRISONERS OF WAR IN THE POST-WAR RECONSTRUCTION OF INDUSTRY IN LUHANSK REGION IN THE 1940-s –1950-s

The article is devoted to the study of the role of German prisoners of war in the post-war reconstruction of industry in Luhansk region during the 1940s–1950s. The author focuses on the specifics of using prisoners' labor in the restoration of the region's industrial potential, which suffered significant destruction during the Second World War. The central focus is on the reconstruction of strategically important chemical industry enterprises, such as the Lysychansk Soda Plant, the Lysychansk Chemical Plant, the Sievierodonetsk Thermal Power Plant, as well as the construction of housing and social facilities. The dual nature of the use of prisoners of war is highlighted: on the one hand, as unskilled laborers for the hardest and lowest-paid work under harsh camp conditions; on the other hand, as specialists engaged in high-tech fields, including certain aspects of the Soviet nuclear project.

The article shows that the involvement of prisoners of war was crucial for accelerating the pace of industrial reconstruction, since local labor resources were insufficient. At the same time, the author emphasizes the repressive nature of the Soviet system of forced labor, which combined official guarantees of minimal provision with the real difficulties of everyday life for prisoners – poor nutrition, overwork, and a high level of morbidity and mortality. Special attention is paid to the issue of involving German scientists and engineers, some of whom were included in chemical and nuclear research projects, which demonstrates the pragmatic approach of the Soviet authorities.

The article concludes that the labor of prisoners of war became one of the key factors in restoring the industrial potential of Luhansk region and, at the same time, an important but controversial phenomenon in the socio-economic history of post-war Ukraine. Their contribution made it possible to quickly resume the work of major enterprises and lay the foundations for further industrialization of the region.

Key words: German prisoners of war, Luhansk region, post-war reconstruction, chemical industry, forced labor, Soviet nuclear project, Donbas.

Дата надходження статті: 07.09.2025

Дата прийняття статті: 22.09.2025

Опубліковано: 05.12.2025